

Isaac Deutscher:

Introduktion till Lunatjarskijs Revolutionära silhuetter

Anatolij Vasiljevitj Lunatjarskijs namn har ingen positiv klang i väst och är nu för tiden förmodligen inte speciellt välkänt ens i Ryssland. Detta trots att han var en av de mest kända ledarna under revolutionen, och dess första folkbildningskommissarie. Även om hans inflytande är undanträngt, så har det överlevt i Sovjetunionens kulturliv, och en ny generation inom den sovjetiska intelligentsian börjar se honom som en av sina andliga förfäder.

Han föddes i Poltava 1875 och växte upp inom den lägre adeln under inflytande av välutbildade, radikalt sinnade människor. Hans far var notarie.

”Jag blev” skrev han ”revolutionär så tidigt i mitt liv att jag inte ens kan minnas den tid jag inte var det. Min barndom präglades av det starka inflytandet från Alexander Ivanovitj Antonov (hans mors vän) som, trots att han var ’tillförordnat riksråd’ och ordförande i kontrollkammaren i Niznij Novgorod, och sedan i Kursk... inte alls dolde sina sympatier för radikala och vänsterinriktade strävanden.”

Miljön liknade den som Lenin växte upp i, men var mindre provinsiell och mer politiskt avancerad än Lenins. Lunatjarskij växte upp i Kiev. Staden var en mötesplats för de ryska, polska, judiska och ukrainska kulturerna och ett viktigt centrum för radikala och socialistiska rörelser. Skolpojken som var en hängiven bokläsare, brådmogen och begåvad, drogs mycket tidigt in i en underjordisk marxistisk krets och medverkade till att 200 studeranden anslöt sig till den. Tidigare än på andra platser i det tsaristiska imperiet dominerade marxisterna här över populisterna, och marxismen kom att bli den unge mannens intellektuella kärleksrelation resten av livet.

Men han var också tidigt och i samma mån attraherad av en annan intellektuell strömning, den empirokritiska filosofin, speciellt den tysk-schweiziske professor Avenarius’ teorier. 1894 lämnade Lunatjarskij Ryssland och begav sig till Schweiz och tog plats vid Avenarius’ fötter vid universitetet i Zürich. Det året lämnade outplånliga spår i hans tänkande. Hädanefter var hans ambition att förena inflytandet från Marx och Avenarius. Han var övertygad om att marxismen behövde stötts upp filosofiskt och att empiriokritiken var mest lämpad att göra det. I Zürich mötte han Axelrod och Plechanov, grundarna och de ledande inom rysk marxism. De rynkade pannan åt hans filosofiska förvillelser. Han lyssnade och lärde av dem, speciellt Plechanov, men höll fast vid sin Avenarius.

Inom kolonierna av exilryssar och studenter i Västeuropa blev han snart känd som en enastående föreläsare och begåvad talare, förvånansvärt lärd för sin ålder. (På universitetet studerade han anatomi, zoologi, psykologi, filosofi och politisk ekonomi.) Bland hans kurskamrater fanns Rosa Luxemburg, som bland europeiska socialister skulle bli känd som revisionisternas och reformisternas mest framstående motståndare under den stora debatten i det tyska socialdemokratiska partiet. ”Jag kände stor respekt för henne och var, på något sätt, förtrollad av henne. Jag charmades av någonting féliknande och lätt djävulskt i hennes lilla, nästan dvärglika kropp med det stora uttrycksfulla huvudet och de veka skuldrorna.” Bland de gamla emigranterna närmade sig Lavrov, inspiratör för den ryska populismen och Marx vän, slutet av sitt liv: ”Han bodde i en slags grotta utgrävd i sin boksamling; han ... föreföll mig vara ett under av boklig lärdom och. Jag lyckades fortfarande genomföra långa och intressanta diskussioner med honom om ämnen som då intresserade mig mer än något annat, uppkomsten av stammyter bland olika folk som bodde åtskilda, och de regler som bestämde framväxten av dessa myter.”

Ingen av dessa skilda intressen försvagade den unge mannens revolutionära glöd. Tvärtom, för att vara en aktiv revolutionär behövde han betrakta samhället ur varje tänkbar vinkel. Hans glöd var så stark att han omvände sin svårt sjuke och förlamade bror till sina idéer och drog in honom i revolutionär aktivitet först i Frankrike sedan i Ryssland. Men hans empirokritiska idéer fick honom att hamna i konflikt med Plechanov, vars "ortodoxi" för Lunatjarskij var "torr och för rationalistisk". Plechanovs strävanden att filosofiskt förena marxismen och den franska upplysningstraditionen, speciellt Diderot och Holbach, ansåg han vara "platt och otillfredsställande".

1896 återvände Lunatjarskij (med sin bror) till Ryssland. Han reste till Moskva och anslöt sig genast till en underjordisk grupp, som efter många arresteringar försökte bygga en ny socialdemokratisk organisation. En av gruppens medlemmar var Anna Jelizarova, Lenins storsyster. (Lenin själv, som ännu var föga känd, stod på tröskeln till sin revolutionära karriär.) Inom kort blev dock Lunatjarskij arresterad och det visade sig att polisen hade en infiltrator i gruppen. Han sattes i isoleringscell i åtta månader och blev sedan deporterad till Kaluga, Vologda och andra ställen.

Med tanke på hans vidare öden var tiden i Kaluga speciellt viktig, för där träffade han A.A. Bogdanov (Malinovskij) som skulle bli hans närmaste vän och politiskt förtrogne och vars syster han gifte sig med. Bogdanov, som nu är orättvist bortglömd, var en av den ryska revolutionens mest originella och imponerande gestalter. Under några avgörande år var Bogdanov Lenins politiske vapendragare och mellan 1903 och 1909 ibland dennes andreman, och han var en man av sällsynt resning, med heroisk karaktärsstyrka och ett mångsidigt intellekt. Han gjorde insatser som ekonom och författade en berömd lärobok. Han var den främste exponenten för rysk empiriokriticism eller empiriomonistisk filosofi. Som politisk ledare inspirerade han en speciell tendens inom bolsjevismen, och som konstkritiker skulle han bli upphovsmannen till idén om den proletära kulturen (Proletkult). Han var också en enastående läkare och forskarpionjär – och kom att dö 1928 efter att ha utsatt sig själv för ett farligt medicinskt experiment. Bogdanov understödde Lunatjarskij i hans strävanden att förena marxismen med Avenarius' filosofi.

På deportationsorterna i norr studerade, föreläste och bidrog de förvisade till olika tidskrifter tack vare hjälp och sympati från lokalsamhället. Lunatjarskij deltog i den offentliga debatten mot, bland annat, Berdjajev, en annan landsflyktning, som redan då rörde sig bort från marxismen och anslöt sig till kristendomen. Temat för deras polemik var religion och socialism, och trots att Lunatjarskij, till marxisternas belåtenhet med stor lust angrep Berdjajevs ståndpunkter, var han själv i någon mån berörd av sin motståndares idéer.

Polisen som hade skrämts av dessa debatter deporterade Lunatjarskij längre norrut mot Arkangelsk, där han blev nästan helt isolerad. Han utnyttjade sin påtvingade ensamhet till att skriva ett av sitt mest originella verk, *Erfarenheten av positiv estetik*. Han översatte en rad europeiska, framförallt tyska, poeter och publicerade en hel del litteraturkritik. I sin avhandling om estetik, försökte han inte bara förena empiriokriticismen med den dialektiska materialismen, utan betonade också starkt den estetiska sensitivitetens biologiska och fysiologiska grund. Han kritiserades för att han bortsåg från konstens samhällsliga villkor., men han argumenterade helt inom ramarna för det marxistiska tänkandet. Under senare år visade han tydligt hur giltiga hans ståndpunkter var när han analyserade musikutvecklingens fysiologiska och biologiska villkor.

När han hade avtjänat sitt straff, återvände Lunatjarskij 1901 eller 1902 till Kiev där en av de radikala liberala tidskrifterna erbjöd honom att bli teaterrecensent. Men han kunde inte behålla det uppdraget någon längre tid. 1903 var alla socialistiska cirklar i turbulens på grund av den splittring som just uppstått mellan mensjeviker och bolsjeviker i väst. Chocken var så

stor att många bolsjeviker i Ryssland började ångra sig och sökte återförening. Men Lenin stod på sig, och bland de som reservationslöst stödde honom fanns Bogdanov. Den sistnämnde bönföll Lunatjarskij att komma till Schweiz och hjälpa till att ge ut en militant bolsjevikisk tidskrift. Trots tvivel och reservationer hörsammade Lunatjarskij uppmaningen.

Hans första kontakter med Lenin, som togs i Paris och Genève 1904, kom inte att höra till hans mest angenäma minnen. För den ”positiva estetikens” teoretiker var Lenin för ensidigt uppslukad av politiken och för jordnära. Lunatjarskij blev emellertid en militant bolsjevik, inte så mycket på grund av en övertygelse om att Lenin hade rätt, som av känslan av att mensjeviker hade fel – att de hämmade den revolutionära rörelsen inifrån och ledde den till ren opportunist och kompromisser.

Själv beskrev han sina tidiga kontakter med Lenin i följande uppriktiga kommentar som blev känd efter revolutionen ”det är klart att det fanns en stor skillnad (i karaktär) mellan Lenin och mig. Han närmade sig varje fråga som politisk aktivist med en enormt djärv kraft, som taktiker och i synnerhet som genialisk politisk ledare, medan min infallsvinkel var en filosof, eller, för att vara mera exakt, en revolutionens poet. För mig var revolutionen en oundviklig tragisk etapp i den världsomspännande utvecklingen av den mänskliga anden mot en ’universiell själ’, den största och mest avgörande handlingen i utvecklandet av ’gudsskapandet’, den mest uppenbara och definitiva akten i förverkligandet av det program som Nietzsche så träffande formulerade med orden, ’det finns ingen annan mening i världen än den vi ger den’.”

När man läser dessa ord har man inga svårigheter att föreställa sig att Lunatjarskij, om han hade levat fyrtio eller femtio år senare, skulle ha varit en slags vänsterexistentialist, som argumenterat kring ”det absurda i människans villkor” och försökt att ”förmänskliga” marxismen. Han var utan tvekan känslig för de filosofiska och estetiska trenderna, och för de intellektuella i hans generation var Nietzsche och Avenarius vad, låt oss säga, Heidegger och Sartre har varit för våra samtida.

Men då det vid den tiden inte var lätt att bestrida den revolutionära marxismens mänskliga karaktär, försökte en del av dess anhängare inte att ”förmänskliga” den utan att ”förguda” den. Lunatjarskij hade problem att hävda att hans ”gudssökande” inte innebar någon tro på en övernaturlig kraft eller idé. ”Jag predikade” sa han ”en tragisk och aktiv religion utan spår av ’tro’ eller ’mysticism’”. Plechanov, mensjeviken och den marxistiska filosofins purist angrep detta kätteri. Lenin respekterade och accepterade Plechanovs bedömning i dessa frågor. När han en gång tillfrågades om vad han tyckte om någon som hävdade att ”socialismen är min religion”, svarade han, med dialektisk *esprit*, att det helt berodde på vem som uttalade sig; ”Om en religiös person hävdar det så betyder det de facto att han övergivit religionen för socialismen. Men om någon som menar att han är marxist hävdar att socialismen är hans religion så har han övergivit socialismen för religionen.”

Det skulle dock inte ha fallit Lenin in att starta ett *politiskt* gräl i en filosofisk fråga, och hur som helst visade inte Lunatjarskij några tecken på att överge socialismen (eller ens bolsjevismen) för religionen. Och så blev han medlem av den lilla grupp av bolsjevikiska redaktörer som gav ut två tidningar, *Framåt* och *Proletären*. Förutom Lenin och Lunatjarskij fanns det bara ytterligare två medlemmar i gruppen. Lunatjarskij, som skrev under pseudonymen Voinov (kämpe), visade sin militans inte bara i debatter och sammandrabbningar med mensjeviker, utan också på partikongresser, en rent bolsjevikisk sådan, där han var föredragande i ämnet väpnat uppror och dess plats i den socialistiska strategin. Hjärtat befann sig dock fortfarande hos lyriken och estetiska ämnen snarare än i frågor rörande strategi och taktik. Det förblev där till och med under revolutionen 1905, där han inte spelade någon framträdande roll.

Precis som Lenin återvände han till Ryssland för sent när revolutionen höll på att ebba ut. Under sin korta sejour i Sankt Petersburg var han tillsammans med Maxim Gorkij medredaktör för *Novaja Zjizn* (Det nya livet), en bolsjevikisk dagstidning, den första som gavs ut legalt. Hans föreläsningar, huvudsakligen om litteratur och konstnärliga teman, drog så stor publik att inträdesavgifterna kom att utgöra en avsevärd del av Lenins inte alltför feta partikassa.

Lunatjarskijs brytning kom senare, 1908, under en period av nederlag och reaktion. De var åter igen landsflyktingar i Västeuropa och deras desillusionerade anhängare i Ryssland var nästan i upplösning. Lenin väddade till sitt parti att hålla ut, att gå ännu djupare under jorden, men också att arbeta öppet och legalt närhelst tillfälle gavs. ”Vi måste nu lära oss konsten att slå till reträtt”, sa han ofta, realistisk och bestämd som alltid. Å ena sidan polemiserade han mot de mensjeviker som ville ha ett legalt parti utan någon underjordisk verksamhet alls, och å andra sidan mot ultravänstern, de romantiska revolutionärerna bland sina egna kamrater, särskilt Lunatjarskij och Bogdanov, som var ovilliga att lära sig ”konsten att slå till reträtt”. Bogdanov och Lunatjarskij försökte få Lenin att ta avstånd från de socialistiska medlemmarna i duman, som enligt dem, uppträdde alltför svagt och anpassade sig till den segrande reaktionen. Lenin vägrade att på detta sätt angripa de socialistiska representanterna och som en konsekvens av det attackerade ultravänstern honom för opportunism och för att vara ”halvmensjevik”.

Detta gräl om taktiken följdes av den stora filosofiska kontrovers under vilken Lenin kom att skriva sin *Materialism och empiriokriticism*. Lunatjarskijs främsta bidrag till denna kontrovers bestod av hans *Socialism och religion* i två volymer, som också bestämt avvisades av Plechanov.

Under lång tid hade Lenin undvikit denna strid men gav sig nu motvilligt in i den. Han gjorde det för att mensjeviker gjorde stor sak av det faktum att de flesta av avvikarna från marxismen, ”gudssökarna” och empiriokritikerna var bolsjeviker. Genom att framhäva sig som försvarare av den marxistiska ortodoxin, använde mensjeviker dessa fakta för att misskreditera Lenin och hans anhängare. Lenin slog tillbaka genom att ta avstånd från Lunatjarskijs och Bogdanovs filosofiska, lika väl som politiska ståndpunkter, genom att utsätta dem för en hård kritik. Han hade varit beredd att tolerera nästan varje filosofiskt eller religiöst ”katteri” inom partiet för den politiska enhetens skull. Men nu när den politiska enheten ändå brutit samman, och Bogdanov-Lunatjarskij-grupperingen öppet fronderat mot honom, hade han inget skäl att fortsätta hålla tyst om de filosofiska oenigheterna. Han var också övertygad om att Bogdanovs och Lunatjarskijs ultravänsterlinje hängde ihop med deras filosofiska ”avvikelser”. Hur som helst gjorde varken Lenins eller Plechanovs argument mot empiriokriticismen något större intryck på Lunatjarskij som höll fast vid sina åsikter hela livet.

Av de tröttsamma fraktionsstriderna som pågick fram till första världskriget, och där tre eller fyra parter var inblandade, kan en incident noteras. Lunatjarskij och Bogdanov hade hittat en allierad i Maxim Gorkij som nu stod på höjden av sin berömmelse som romanförfattare och dramatiker. Dessa tre etablerade på Capri, i Italien, en ”partiskola” till vilken de tog arbetare från Ryssland som de undervisade i ekonomisk historia, historia och humaniora och som de presenterade ”gudssökandet” för, och utan tvivel vände mot Lenin halvmensjeviska högerpolitik. Lenin förvägrade dem möjligheten att framställa sina kurser som en ”partiskola”. Han anklagade projektet för att vara ett utslag av fraktionistiska intriger och lyckades splittra det genom att omvända några av Lunatjarskijs elever.

Lunatjarskij öppnade då en ny skola i Bologna med lärare som han själv, Gorkij, Trotskij, historikern Pokrovskij, och andra, och drog till sig nya arbetarelever. (Lunatjarskij själv

guidade arbetarna genom muséerna och konstgallerierna i Italien med förhoppningen att inplantera något av andan hos renässansens konst i den ryska revolutionens kader.)

Lenin etablerade en egen skola i Longjumeau, nära Paris, med färre framstående lärare och en mer jordnära kursplan, och skolade där framtida ledare och kommissarier med större framgång. Trots dispyterna och grälen stod han på vänskaplig fot med Lunatjarskij och, förstås, Gorkij. Med Lenins godkännande agerade han som bolsjevikernas talesman på flera internationella socialistkongresser. Och trots Lenins hårdhänta censur av Bogdanovs åsikter, behandlade han Lunatjarskij "avvikelser" med vänskaplig ironi. Det berättas att en gång när Lunatjarskij hade förespråkat "gudssökande", hade Lenin sökt upp honom med böjt huvud, och med en elak glimt i ögonen, viskat; "Välsigna mig, fader Anatolij".

Första världskrigets utbrott överskuggade alla dessa kontroverser och gräl bland emigranterna. Lunatjarskij var då i Paris och gav, tillsammans med Trotskij och Martov, ut en daglig rysk tidning som propagerade motstånd mot kriget och stödde den så kallade Zimmerwald-rörelsen – den kommunistiska internationalens föregångare.

Efter att den franska regeringen 1915 hade stängt tidningen och utvisat Trotskij från Frankrike, flyttade Lunatjarskij till Schweiz där Lenin drev sin kampanj mot kriget. När han kort tid efter februarirevolutionen 1917 återvände till Ryssland, gick han med i den så kallade *Mezrajonczij* i Petrograd. Det var en grupp som leddes av Trotskij, och det var genom Trotskij och den gruppen som han återvände till bolsjevikpartiet i augusti det året.

Hans roll under händelserna 1917 var enligt alla ögonvittnesskildringar enastående. Den "milde" "gudssökaren" med framtoning av tankspridd professor, förvånade alla med sin hårdnackade militans och energi. Han var det röda Petrograds store talare, den störste efter Trotskij, som höll tal varje dag eller ibland flera gånger om dagen för stora, hungriga och upprörda massor bestående av arbetare, soldater och matrosar, och som nästan utan ansträngning och bara genom sitt allvar och känsla rev ner alla de sociala och intellektuella barriärer som skiljde honom från dem. Massorna var förtrollade av honom och älskade honom. När Kerenskij-regeringen i juli beordrade arresteringen av bolsjevikledarna, anklagade för sammansvärjning och spionage för Tyskland, blev även Lunatjarskij arresterad. Efter två månader var han dock återigen på fri fot och agiterade för sitt parti i sovjeten, på fabriker och förläggningar, för att uppbåda masstöd för ett kommande uppror. Så framträdande var han under dessa ödesdigra dagar att folk efter revolutionen blev förbryllade över att han då spelade en så relativt liten roll.

Vad som, trots hans energi, bildning och stora intelligens verkligen förhindrade Lunatjarskij att inneha en plats som en av de allra främsta bolsjevikiska ledarna var förmodligen ett visst övermått av generositet och en viss avsaknad av en inre tankefokusering och viljestyrka. Det är ingen tillfällighet att han i sitt karakteriserande av bolsjevikledarna, Lenin, Trotskij, Sverdlov och andra, understryker och beundrar deras kraftfulla och koncentrerade vilja, kvaliteter som han själv saknade i viss grad – han var verkligen den raka motsatsen till vad man brukar kalla enkelspårig. När revolutionen 1917 bröt fram som en naturkraft smälte han samman med den och lyftes mot dess höjder.

Lenin tvekade inte en sekund att utnämna Lunatjarskij till folkkommissarie för utbildning i sin första regering. Han visade därmed vilken stor människokännare han var och valet av person var också ett val av politik. "När det gäller kulturfrågor" brukade Lenin hävda "är inget mera skadligt och fördärvligt än hat, högmod och fanatism. I dessa frågor måste varsamhet och tolerans råda." Som folkkommissarie föredrog han den "milt" avvikande och gudssökande Lunatjarskij framför någon av de mer ortodoxa och hårda kamraterna, även om han visste att Lunatjarskij inte alls var någon administratör. Som den gode dirigenten som identifierat varje musikers styrka och svagheter i orkestern, delade Lenin osvikligt ut alla instrumenten. Det var

naturligtvis aldrig tal om att Lunatjarskij skulle göra avbön för några av sina filosofiska kätterier, eller be om ursäkt för några politiska avvikelser, sådana ritualer var helt enkelt otänkbara under Lenins tid. De skulle dyka upp senare.

Även om Lunatjarskij inte var någon av topparna i partiet efter 1917 var hans insatser för uppbygget av regimen av högsta klass. Revolutionen var tvungen att ta över det förflutnas ”kulturella arv”, bevara det, göra det tillgängligt för massorna som det aldrig gjorts tidigare, utbilda dem och utveckla dem kulturellt, få in den socialistiska andan i utbildningsarbetet, och experimentera och nydana. Lunatjarskij förenade på ett nästan idealiskt sätt i sig själv både en värnare av traditionen och en förnyare. Det var typiskt för honom att han avgick redan efter några dagar på sin post som protest mot den påstådda rödgardistiska beskjutningen av Kreml under oktoberresningen, som skadat dess murar. Han lät publicera ett eldfångt manifest som fördömde denna ”akt av vandalism” och uppmanade arbetarklassen att beskydda alla arkitektoniska monument och konstskatter. Han återtog inte sin post förrän han hade försäkrat sig om att Kremls murar inte kommit till skada.

Han första och självklara uppgift vara att se till att skolor och kulturella institutioner fortsatte att fungera. Detta var inte enkelt eftersom många lärare, intellektuella och yrkesutbildade vägrade att arbeta under de ”bolsjevikiska usurpanterna”. Lunatjarskij var oförtröttlig i sina strävanden att få dem att häva bojkotten och han lyckades i stor utsträckning. Han hängivna inställning till utbildning, vetenskap och konst var välkänd, hans hållning och agerande ingav förtroende. Han beskrevs ofta som ”den intellektuelle bland bolsjevikerna och bolsjevikerna bland de intellektuella”. Även om beskrivningen inte är korrekt, för de flesta av bolsjevikernas ledare var intellektuella, så var Lunatjarskij mycket övertygande i sitt agerande gentemot den anti-bolsjevikiska och ”neutrala” intelligentsian. Lenin, som klart insåg att det utan intelligentsians uttalade stöd inte skulle vara möjligt för revolutionen att slå vakt om sitt kulturella arv, understödde Lunatjarskij på alla sätt. Akademiker och vetenskapsmän försågs med så generösa möjligheter till arbete som möjligt under åren som präglade av utländska interventioner, inbördeskrig, hunger och nöd.

Lunatjarskij var också lysande i sin kamp mot analfabetism och att ”föra ut” musik, teater, litteratur och bildkonst till folket. Han vek inte undan för arbetarnas och böndernas smak utan gick in för att uppfostra dem estetiskt. Han moderniserade det grundläggande skolsystemet och öppnade skolans portar för revolutionens vindar. Han reformerade pedagogiken i en progressiv, frihetsivrande anda genom att introducera marxistiska uppfattningar och öppet låna idéer från avancerade utländska ”borgerliga” tänkare. (Bara en glimt av de sovjetiska skolorna var tillräcklig för att väcka entusiasm hos en så kritisk pedagog som den framstående amerikanske filosofen John Dewey.)

I sina strävanden att föra ut det kulturella arvet till massorna och att fostra dem estetiskt, var han ibland tvungen att göra uppoffringar och sänka sig från de höga sofistikerade intellektuella höjderna för att kunna tala enkelt och begripligt om komplexa historiska och litterära strömningar. Det gör han bland annat i *Höjdpunkter i västeuropeisk litteratur*, en serie föreläsningar som han gav i början av 1920-talet på Sverdlovuniversitetet för arbetare och soldater som partiet värvat till poster inom ekonomi, administration och krigsmakt.

Men han offrade inte originalitet och experimentlusta för populariseringens skull. Under hans beskydd blomnade verkliga ”hundra blommor”, många konstriktningar, kätterier och ismer, en del tämligen katterska och esoteriska, blomstrade. Samtidigt var han som kritiker en uttalad partisan. Men som folkkommissarie och förvaltare av statlig överhöghet var han en rättvis och omdömesgill domare. Det skulle aldrig ha fallit honom in att påtvinga någon sina åsikter eller smak. Självt skrev han volymer med litterär kritik av Pusjkin, Gogol, Tolstoj, Dostojevskij, Andrejev, Gorkij och andra och han gynnade en nationell kult av klassikerna. Samtidigt

stödde han, till Lenins och Trotskijks förtrytelse, Proletkult, vars anhängare förespråkade ett brott med den klassiska traditionen och inledandet av en proletär epok inom konst och litteratur. Mycket tidigt främjade han Picassos arbeten i Ryssland (verk som sedan dess stuvats undan i de sovjetiska muséernas källare).

Han uppmuntrade Tatlin, den store arkitekten, som kunde ha setts som Rysslands Corbusier om han inte hade varit så extremt modernistisk. Han utsåg Chagall till föreståndare för den populära konstakademin i Vitbesk, och gav Malevskij, konstruktivisterna och Chagalls bittre motståndare en liknande position. Han agerade gudfader för Meyerholds "biomekaniska" teater och Eisensteins epokgörande filmskapande. Futuristerna, serapionbröderna, konstruktivisterna, imaginisterna – alla gynnades de av denna generositet, även då Lenin rynkade pannan åt den pappersslukande tryckningen av Majakovskijks dikter när det var akut brist på papper. Han hjälpte till att iscensätta den berömda Habima, historiens först hebreiska teater, trots att många judar, både kommunister och icke-kommunister, protesterade mot detta återupplivande - i det röda Ryssland! - av hebreiskan, då ett dött språk, och mot den idealisering av den religiösa, hassidiska legenden om Dybbuk på dess scener. Men Lunatjarskij ryckte på axlarna, då inget i mänsklighetens konstnärliga arv var honom främmande, och i detta fall sammanföll förnyaren med beskyddaren av gamla värderingar. Vilka astronomiska avstånd som skiljer denna period inte bara från stalinerans utpräglade barbari, utan också från den torra byråkratiska "liberalismen" under åren efter Stalin. Det är inte konstigt att dagens författare och konstnärer, gamla som unga, ser tillbaka på årtiondet efter revolutionen som något av en "guldålder" och inspireras av den. Även om den perioden var alltför kort och tumultartad för att få en "monumental" konst att mogna, så skakade den Rysslands sensitivitet och poetiska fantasi i sina grundvalar. Men vid slutet av årtiondet hade monolitens kalla lock börjat pressa ned på det konstnärliga skapandet som på allting annat.

Lunatjarskij deltog inte i den grymma inre partistrid som följde på Lenins död. Han kände sig bortkommen bland dessa förvecklingar, intriger och sedvänjor. Av kontrahenterna stod han närmare Trotskij än någon annan och han beskrev honom, tillsammans med Lenin, som "de två starkaste av de starka, helt i ett med sina roller". Men han hade betänkligheter vad gällde Trotskijks "retliga och högdragna" karaktär och bristande förmåga att samarbeta med andra, och med vetskap om de antipatier som fanns mot Trotskij i det gamla bolsjevikgardet, insåg han förmodligen att Trotskij utkämpade ett förlorat krig. Han försökte anpassa sig till Zinovjev, som han beundrade och respekterade betydligt mindre än Trotskij, och som länge varit Lenins nära följeslagare, och som många under åren 1923-25 såg som den "starke rorsmannen".

Det finns inga tvivel om att Lunatjarskij "anpassade" sig till Stalin. Två personligheter var eller kunde inte vara mer oförenliga och främmande för varandra än dessa två. Frånvaron av varje mänsklig eller politisk koppling mellan dem framgår tydligt av den serie porträtt av de bolsjevikiska ledarna som Lunatjarskij gjorde. De ryska läsarna kunde där betrakta ett stort tomrum, boken innehöll nämligen ingen beskrivning alls av Stalin. När den publicerades 1923, och trycktes på nytt 1924, var kampen om vem som skulle bli Lenins efterträdare som intensivast, och Stalin var redan fast etablerad som partiets generalsekreterare. Utelämnandet var snudd på majestätsbrott. Så kort därefter drogs boken in och förblev förbjuden i fyrtio år. (Bara de senaste åren har noggrant utvalda och censurerade delar åter publicerats.) Det är osannolikt att Lunatjarskij skulle ha varit omedveten om hur tydligt hans utelämnande av Stalin skulle uppfattas. Uppenbarligen kunde han inte förmå sig att ens hylla generalsekreteraren på det mest slentrianmässiga sätt. Vad han i själva verket lät sina bolsjevik-kamrater förstå var att han, om han måste, var beredd att tjäna under Zinovjev, men inte under Stalin.

När Stalin till slut nådde toppen, beslöt Lunatjarskij att ignorera honom så mycket som möjligt, att hålla sig borta från inre partiangelägenheter och stänga in sig i sitt skrivande och arbete med utbildningsfrågor. Han undvek de bönemöten då de olika fraktionerna kastade sig över varandra och partimöten som bara var uppvisningar i den förödmjukande "personkulten". Han hoppades fortfarande på en viss självständighet för sitt eget område, att rädda utbildning, litteratur och konst från stalinismens bulldozrar, och fortsätta arbetet som en socialistisk kulturbärare. Hans produktiva skrivande slog alla rekord dessa år. Han gav ut "Konst och revolution" och Teater och revolution" liksom "Urval av västeuropeisk litteratur" 1924, "Från Spinoza till Marx" 1925, "Problem i musikens sociologi" 1927 ett antal samlingar med kritiska essäer, för att inte tala om filmmanus och teaterpjäser.¹

Men inte ens kommissariatet och hans skrivkammare kunde utgöra den fristad han behövde. Kommissariatet infiltrerades gradvis av Stalins agenter, och hur som helst stödde inte generalsekreteraren Lunatjarskijs "halv-anarkistiska" pedagogiska experiment och den "dekadent modernistiska" revolten inom litteratur och konst. Så sakteliga påtvingades alla den nya disciplinen. Och så skickades Trotskij, Rakovskij och Radek i exil till Sibirien 1927 medan Zinovjev och Kamenev utslöts ur partiet. Lunatjarskij var djupt olycklig. Hans plågade hjärta började svikta och han slutade i praktiken att utföra sina officiella plikter, även om han formellt satt i kommissariatets ledning i ytterligare två år, till 1929. Tillfälliga uppdrag utomlands innebar en viss lättnad. Han var Sovjets talesman i kulturella frågor vid Nationernas Förbund i Genève, och utnyttjade tillfället till att med sin gamla vän Maxim Litvinov, som inom kort skulle bli utrikeskommissarie, besöka gamla tillhåll i Europa; Paris och Berlins muséer och teatrar. Han kände sig alltmer som en främling i Moskva, med den bisarra Stalinkulten och våldet under "mass"kollektiviseringen. Efter varje återkomst dit försvann han åter till Västeuropa för att bota sitt obotliga hjärtfel och låta sitt betryckta sinne få lite vila.

Från Frankrike och Tyskland fortsatte han att till sovjetiska tidskrifter skicka litteraturkritik och korrespondenser som var sorgligt tunna till innehållet och krampaktigt skrivna,. Slagen kom nu från alla håll. Den andre av de förnämsta revolutionära poeterna, Majakovskij, begick självmord 1931 – Jesenin hade gjort detsamma några år tidigare. 1932 läxade Stalin upp de partihistoriker som inte var tillräckligt nitiska i att förfälska revolutionshistorien. Och sedan kastades Tyskland ner i den nazistiska avgrunden. En glimt av hopp dök emellertid upp på andra sidan Europa i och med uppkomsten av den spanska republiken. Lunatjarskij utsågs till ambassadör i Madrid. Gjordes utnämningen på Litvinovs eller Stalins initiativ? I ljuset av kommande händelser kan utnämningen ha varit olycksbådande, för under de efterföljande åren blev Madridambassaden en sorts dödscell för dess innevånare då diplomater vid sin återkomst till Moskva som regel försvann i de stora utrensningarna.

Lunatjarskij dog under sitt femtiononde år innan han hann besätta sin post. (Han tillbringade sina sista veckor med att försöka lära sig spanska.) Hade han levt längre skulle hans kopplingar till Trotskij, Zinovjev och Kamenev, hans envisa försvar för sina kätterier och hans förolämpning av Stalin 1923 ha lagts honom till last, och han skulle knappast ha undvikit att bli fördömd som en "folkets fiende", som spion och skadegörare. Men de stora utrensningarna låg ännu några år i framtiden så han fick en statsbegravning och gravsattes under hjältarnas mur i Kreml.

Under de följande tjugo åren doldes han, hans roll under revolutionen, hans gärningar och hans författarskap, bakom en av byråkratin anbefalld glömska honom. När Stalins filosofiska

¹ 1919 skrev han en pjäs *Oliver Cromwell*, och en kallad *Campanelli* 1922, och senare under tjugotalet gav han ut sin dramatik i två volymer. Jag har inte läst hans pjäser men kritiker i Moskva omtalade dem med nedlåtande ironi och ansåg honom vara en medelmåttig dramatiker.

inkvisitorer, Zjdanov och Alexandrov, nämnde honom var det bara för att nämna någon som avvikit från den sanna läran.

Desto intensivare har intelligentsians nyfikenhet på hans idéer och personlighet varit under senare år. Hans verk har sakta grävts fram, mödosamt och – selektivt. Den nuvarande härskande klicken anser det lämpligt att erbjuda en del av hans skrifter, de mer konventionella eller de som redan fördärvats av stalinismen, till unga och entusiastiska läsare som är angelägna att få tillgång till det dolda intellektuella arvet efter revolutionen. Men Lunatjarskij, det fria och öppna sinnet, den nyckfulla filosofen, den djärve nydanaren, och sist men inte minst, den lysande skådespelaren och ögonvittnet till revolutionen, är fortfarande en obekväms pinsamhet för det officiella Sovjet, så de fortsätter att censurera och nogsamnt gömma undan de delar av hans författarskap – och det finns mycket – som de inser vara ”dynamit”.

Denna tunna volym med porträtt hör förstås till det som är sprängstoff. En blick på innehållsförteckningen förklarar varför. De flesta av de som Lunatjarskij hyllar är fortfarande ”icke-personer” i Sovjetunionen. Han hyllar dem på sitt varmhjärtade och samtidigt objektiva sätt med alla deras styrkor och svagheter. Till och med Lenin, som redan låg på sin dödsbädd när Lunatjarskij:s porträtt av honom gavs ut, beskrivs inte som den kombination av helgon och stålman som den officiella legenden föreskriver. Och Lunatjarskij tvekar inte att beskriva Martov, mensjevikernas ledare, med sympati och medkänsla. Han uttryckte till och med en förhoppning om att Martov fortfarande skulle kunna hitta en plats åt sig i den kommunistiska rörelsen, som ledare för en ”högerfalang” inom dess led. Hur långt ifrån detta är inte den senare ”monolitiska” uppfattningen av partiet.

Genom att ge ut denna anmärkningsvärda bok av honom har Allen Lane Peguin Press gjort en insats för att hedra minnet av Lunatjarskij på revolutionens femtioårsdag. Jag hoppas att Lunatjarskij:s övriga skrifter snart kommer att vara tillgängliga för en engelsktalande publik.

Isaac Deutscher

Harpur College
New York State
April 1967

Översättning: *Bengt Isaksson*